

Peter Zimmermann

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wpływ języka polskiego na rozwój świadomości narodowej młodzieży galicyjskiej w dobie autonomicznej

Od końca XVIII wieku stopniowo i w różnym tempie rozwijała się oraz wzmocniała tożsamość narodowa różnych narodów w Europie. W monarchii austriackiej, jeszcze przed żądaniami politycznymi poszczególnych narodów, wyrażała się ona właśnie w kwestiach językowych. Język stawał się w XIX wieku jednym z zasadniczych wyznaczników tożsamości narodowej, a prawo językowe było, jeszcze przed dążeniami autonomicznymi, głównym polem konfliktów oraz żądań ruchów narodowych [Marschall von Bieberstein 1993: 239].

Zmiany w postrzeganiu znaczenia oświaty i nauczania języka zaczęły się w oświeceniu także w Austrii. W wychowaniu szkolnym kontrolowanym przez władze centralistyczne rząd dostrzegł możliwość wpływania na kształcenie odpowiedniego światopoglądu i świadomości narodowej swoich poddanych. Dla ludności zaboru austriackiego rozpoczął się okres szerzenia kultury i języka niemieckiego, a wychowanie szkolne stanowiło jeden z głównych obszarów germanizacyjnych. Wskutek tego polska świadomość narodowa rozwijała się w zaborze austriackim wolno i była przez długi czas tępiona u dzieci i młodzieży już w szkole. Brak świadomości narodowej wśród uczniów był spowodowany przede wszystkim mocno ograniczonym zakresem wiedzy otrzymywanej w szkole. Nie zwracano uwagi na ogólne i wszechstronne kształcenie, było ono oparte na rozwijaniu umiejętności ściśle związanych z językiem niemieckim oraz kulturą i historią Austrii. Natomiast brak informacji o dziejach Polski oraz niedostateczna nauka języka polskiego często zniechęcały do poznawania polskiej kultury czy tworzenia osobistej więzi z polskimi tradycjami. W gimnazjum języka polskiego używano rzadko, zaledwie jako języka pomocniczego w niektórych klasach w wypracowaniach pisemnych [Kulka 1987: 94, 102]. Poza tym zdecydowana większość uczniów spotykała

się w szkole z tępieniem ojczystej mowy i prześladowaniami polskiej kultury [Klemensiewicz 1980: 522]. Ograniczenie rozwoju i zaznajomienia młodzieży z kulturą polską nie kończyło się na życiu szkolnym. Literatura polska nie była wprawdzie całkowicie zabroniona, lecz dostęp do niej mocno ograniczono, a stancje uczniów nieraz były kontrolowane przez nauczycieli, którzy konfiskowali zakazane książki.

Dopiero w drugiej połowie XIX wieku, gdy w zaborze pruskim i rosyjskim nasiliły się działania germanizacyjne i rusyfikacyjne, w zaborze austriackim przeciwnie – doszło do polepszenia sytuacji ludności polskiej. W dobie przemian politycznych zachodzących w Austrii w latach 60. Polacy pierwsi doczekali się ustępstw w kwestiach narodowych w postaci uchwalenia przez cesarza statutu Rady Szkolnej Krajowej, nowej ustawy o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich (w czerwcu 1867 roku) oraz całkowitego wprowadzenia w kolejnych latach języka polskiego do administracji i sądownictwa galicyjskiego. Wskutek tych przemian polscy urzędnicy zaczęli przejmować stanowiska odchodzących austriackich czy czeskich urzędników, co – przy uwzględnieniu zdecydowanej przewagi Polaków zarówno w Sejmie Krajowym, jak i w Radzie Szkolnej Krajowej – doprowadziło do tego, że Galicja była właściwie w rękach Polaków [por. Wereszycki 1986: 244; Marschall von Bieberstein 1993: 265–267].

Dzięki ustępstwom w zaborze austriackim zaczęła się swobodnie rozwijać myśl pedagogiczna i dyskusja o unarodowieniu wychowania szkolnego, która miała istotny wpływ na rozwój tożsamości językowej i narodowej. Zmniejszył się nacisk germanizacyjny i dominacja języka niemieckiego w wychowaniu szkolnym. Poza tym społeczeństwo polskie było w porównaniu z ukraińskim lepiej zorganizowane i dysponowało większymi zasobami finansowymi, co wpływało pozytywnie na powstanie nowych „polskich” szkół, czyteln i bibliotek oraz popularyzowanie polskiej kultury w formie licznych towarzystw oświatowych [Możdżeń 2006: 288–294]. Mimo to w nauce, zwłaszcza w szkołach średnich, także w czasie nadzoru Rady Szkolnej Krajowej, nadal obowiązywał serwilizm, tzn. lojalność wobec władz austriackich. Również szkolnictwo austriackie przez długi czas znajdowało się na bardzo niskim poziomie i szczególnie w Galicji było mało powszechne, a władze państwowe izolowały się od postępu w myśli pedagogicznej uwzględnianych w innych krajach Europy.

Celem artykułu jest zbadanie skutków zmian zachodzących w szkolnictwie galicyjskim w zakresie funkcjonowania języka polskiego oraz próba przedstawienia wpływu procesu unarodowienia życia szkolnego na polską świadomość narodową uczniów w dobie autonomicznej.

Aby zrozumieć zakres wpływu czynnika językowego na kształtowanie się świadomości narodowej młodzieży galicyjskiej, konieczne jest krótkie przedstawienie szkolnej polityki językowej. Główną część artykułu będzie stanowiło badanie wpływu zmian zachodzących w nauce szkolnej oraz pozaszkolnej na postawy uczniów wobec polskiego języka i poczucia narodowego na podstawie lektury pamiętnikarskiej i dokumentów historycznych.

1. Szkolna polityka językowa

W 1867 roku państwo austriackie, przekształcane w państwo dualistyczne, podzielono na część austriacką i węgierską pod panowaniem Franciszka Józefa I. W grudniu tego roku w duchu liberalistycznym została uchwalona nowa konstytucja (tzw. konstytucja grudniowa), która określała nowy ustrój polityczny oraz prawa i swobody obywatelskie. W kolejnych latach żądania autonomiczne się zwiększały i Polacy wspierający władzę austriacką zyskali dalsze ustępstwa, w przeciwieństwie np. do Czechów, którzy postanowienia nowej konstytucji bojkutowali, żądając praw autonomicznych na wzór Węgrów [por. Chwalba 2000: 493; Wereszycki 1986: 232–233].

Wraz z nowym ustrojem politycznym zaczęły się w Austrii zmiany w oświacie. W 1867 roku ponownie¹ powołano Ministerstwo Wyznań i Oświaty (*Ministerium für Cultus und Unterricht*) oraz uchwalono ustawę o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich. W 1868 roku ustawą o stosunku szkoły do Kościoła zreformowano organizację szkolnictwa i przywrócono kontrolę nad nim państwu. W 1869 roku uchwalono państwową ustawę szkolną, która stanowiła po 1805 roku pierwszą dogłębną zmianę w szkolnictwie ludowym. Szkolnictwo średnie wzorowało się głównie na ustaleniach *Zarysu organizacyjnego* (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*)² z 1849 roku i także w następnych dekadach zostało jedynie niewiele zreformowane. Poza tym wspierano oświatę wieloma innymi inicjatywami, np. ustaleniami o powstaniu bibliotek dla nauczycieli i szkół ludowych czy organizacją konferencji nauczycielskich [Ficker 1873: 47]. Według nowej konstytucji parlament austriacki, tzn. Rada Państwa, miał określać główne zasady organizacji szkół, a Sejmy Krajowe miały uchylać szczegółowe ustawy, które opracowały Rady Szkolne Krajowe jako najwyższa władza w sprawach edukacyjnych kraju [por. Chwalba 2000: 496; Baranowski 1897: 5–6].

1 Po raz pierwszy Ministerstwo Wyznań i Oświaty działało od 1848/1849 do 1860 roku.

2 Wersja elektroniczna *Zarysu organizacyjnego* jest dostępna w Internecie [zob. *Entwurf der Organisation* 1849].

Pierwsza w Austrii Rada Szkolna Krajowa została powołana w Galicji już w 1867 roku i cieszyła się większymi kompetencjami niż rady szkolne pozostałych krajów, np. w zakresie powoływania nauczycieli czy nadzoru nad książkami szkolnymi [Ficker 1873: 13]. Organizacja szkolnictwa oraz plany nauczania wzorowały się głównie na państwowej ustawie szkolnej z 1869 roku i były w Galicji realizowane i reformowane kilkakrotnie od 1873 roku do końca panowania Franciszka Józefa I.

Według nowych ustaw prawo do ustalenia języka wykładowego (polskiego lub ukraińskiego) w szkołach ludowych i średnich mieli ci, którzy szkoły te utrzymywali, lub częściowo gminy, jeśli pobierano zasiłki na finansowanie szkół z funduszy publicznych. W obu wypadkach (z wyjątkiem szkół średnich) decydujący głos miała jednak Rada Szkolna Krajowa, co w istocie dawało przewagę językowi polskiemu [por. Marschall von Bieberstein 1993: 263; Pierożyński 1904: 135 (art. 1, art. 2)]. Aby zapobiec dyskryminacji jednego z języków krajowych, w szkołach ludowych mieszanych (tzn. gdzie uczyli polsko- i ukraińskojęzyczni uczniowie) miała być udzielana nauka również w drugim języku, lecz nie było to przymusowe.

W szkołach średnich publicznych ustalenia prawne dawały już jednoznacznie przewagę językowi polskiemu: „W szkołach średnich, w części lub całości utrzymywanych z funduszy publicznych, językiem wykładowym jest język polski [...]” [Pierożyński 1904: 136 (art. 5)]. Dodatkowo uwzględniano możliwość wprowadzenia języka ukraińskiego do nauki pojedynczych przedmiotów, pojedynczych klas lub całych szkół średnich. W pierwszych dwóch wypadkach oraz gdy domagano się wprowadzenia nauki drugiego języka krajowego, potrzebne były oświadczenia przynajmniej 25 rodziców [por. Pierożyński 1904: 136–137 (art. 5, art. 7); Fischel 1910: 162–163 (nr 298)]. Język ukraiński jako wykładowy pozostał jednak obowiązkowy w nauce języka ukraińskiego, religii i w klasach niższych, a od 1874 roku także w wyższych w gimnazjum akademickim we Lwowie [por. Pierożyński 1904: 136 (art. 5 a); Fischel 1910: 162 (nr 298, 203, nr 364); Marschall von Bieberstein 1993: 264]. Język niemiecki miał pozostać językiem wykładowym jedynie w II liceum we Lwowie i w gimnazjum w Brodach, przedmiotem obowiązkowym we wszystkich klasach szkół średnich, a od trzeciej klasy w szkołach ludowych [por. Pierożyński 1904: 137 (art. 5 d, art. 6); Fischel 1910: 162–163 (nr 298)].

2. Język polski w szkole galicyjskiej

W okresie autonomicznym życie szkolne młodych Galicjan zmieniło się w dużym stopniu. Ustanowiono język polski jako wykładowy, rozwinęły się przedmioty związane z polską historią, a szczególnie językiem polskim i lite-

raturą. Polonizacja szkolnictwa zmieniła również atmosferę w szkole dzięki „wymianie” nauczycieli. Skończyło się wtedy też prześladowanie uczniów za mówienie po polsku, ponieważ większość niemieckich pedagogów zastąpiono polskimi. Wszystko to pomagało zwalczać negatywne nastawienie polskiej młodzieży wobec szkoły. W „polskiej” szkole było inaczej, panowała życzliwa atmosfera oraz nawiązywane były bliższe relacje między wychowawcami i uczniami, a w mniejszych miejscowościach także z rodzinami, jak wspomina Jan Jakóbiec:

Czym wytłumaczyć te przemiany? Zdaje mi się, że współdziałały tu różne czynniki. Przede wszystkim atmosfera w szkole: profesorowie byli wobec młodzieży nastawieni życzliwie, toteż znikła ta depresja umysłowa, którą wywoływał terror profesorów niemieckich. Niekiedy ta życzliwość przeradzała się w pobłażliwość, mianowicie wtedy, kiedy uczeń nie pracował konsekwentnie w ciągu roku, a dopiero przy końcu zabierał się do pracy, nadrabiał zaniedbania – i nadrobił. [...] Nadto istniały już tutaj po każdej konferencji okresowej wywiadówki dla rodziców i opiekunów, skutkiem czego był możliwy ludzki kontakt szkoły z domem, co ułatwiało dwustronne oddziaływanie wychowawcze. [Cyt. za: Kot 1955: 426–427]

Szkoła stawała się coraz bardziej miejscem, gdzie dbano o polską historię i kultywowano polskie tradycje. Uroczystości związane z ważnymi wydarzeniami z polskiej historii, jak np. rocznica Konstytucji 3 Maja, świętowano z entuzjazmem i głębokim poczuciem patriotyzmu. Widoczne było to również w składzie nauczycieli, wśród których znajdowali się ludzie z silnym nastawieniem patriotycznym, a nawet byli powstańcy [Marschall von Bieberstein 1993: 291–292].

Najważniejszą zmianą sprzyjającą rozwojowi świadomości narodowej wśród młodzieży galicyjskiej był m.in. rozwój przedmiotów polonistycznych. Mimo że język i literatura polska wchodziły do planów nauczania powoli już w 2. połowie XIX wieku, dopiero w czasie autonomii nauka polonistyczna rozwijała się silniej dzięki działaniom Rady Szkolnej Krajowej. Pierwszym projektem zwracającym uwagę na naukę języków był *Zarys organizacyjny* z 1849 roku, w którym nauka języków narodowych została szczególnie podkreślona. Głównym wzorem miały być instrukcje i wskazówki dotyczące nauki języka i literatury niemieckiej, lecz wymieniono także dodatkowe instrukcje dla poszczególnych języków. Celem nauki języka ojczystego miało być jego prawidłowe opanowanie w mowie i w piśmie, za pomocą przyswojenia jego prawideł gramatycznych i ortograficznych oraz zapoznania się z dziełami prozaicznymi

i poetyckimi. Poza tym miały być rozwijane umiejętności stylistyczne i wiedza historyczna zarówno w zakresie języka, jak i literatury narodowej [*Entwurf der Organisation* 1849: 28 (§31)]. Następane zmiany w szkolnictwie dotyczące planów nauczania i instrukcji wprowadzono w Galicji z kilkakrotnymi zmianami od 1875 roku. Według *Planu nauki dla szkół pospolitych i wydziałowych* z tego roku celem nauki języka ojczystego (polskiego, ukraińskiego czy niemieckiego) we wszystkich typach szkół ludowych było

przysposobić dzieci do dokładnego zrozumienia mowy, tak w wyrażaniu się ustnym jak i piśmiennym, do łatwego i o ile możliwości poprawnego wyrażania się ustnego i piśmiennego, do biegłego i wyrazistego czytania druku i pisma, tudzież dokładnego zrozumienia odczytanych ustępów pod względem treści i związku pojedynczych myśli. [*Plan nauki* 1875: 39]

Na początku dzieci uczyły się alfabetu i głosek za pomocą czytania i pisania. Do ćwiczeń z czytania i pisania, które w dalszych klasach były rozszerzane, dochodziły też ćwiczenia gramatyczne [*Plan nauki* 1875: 39–40]. Nauka drugiego języka krajowego objęta została tymi samymi instrukcjami co język ojczysty. W nauce języka niemieckiego, zaczynającej się w trzeciej klasie, dzieci miały wprawiać się w rozumiałym i biegłym czytaniu, pisaniu oraz wyrażaniu się. Ćwiczenia obejmowały również tłumaczenia i zaznajomienie uczniów z ortografią oraz najważniejszymi formami gramatycznymi [*Plan nauki* 1875: 41]. W tych nowych planach, jak i w kolejnych reformach, uwidacznia się, o wiele bardziej niż w wymiarze godzin, wyraźna zmiana w stosunku do języka polskiego i do języka niemieckiego w szkolnictwie galicyjskim.

Kolejne reformy planów naukowych, wprowadzone w Galicji w 1893 roku wraz z instrukcją, już o wiele dokładniej opisywały cele i funkcje poszczególnych przedmiotów oraz zawierały obszerne wskazówki dla nauczycieli co do odpowiedniej dydaktyki i metodyki nauczania. W nowym planie nauka języka polskiego (wykładowego) wraz z poszczególnymi ćwiczeniami została opisana bardziej szczegółowo – uwzględniała nadal ćwiczenia z czytania, pisania i gramatyki. Widoczna była tutaj jednak znacząca zmiana w pojmowaniu zadania szkoły i wychowania szkolnego dzieci, w którym nauka języka ojczystego zajmowała przodujące miejsce:

Nauka języka wykładowego jest punktem środkowym niemal całej nauki w szkole ludowej. Dlatego to nauka tego przedmiotu jest po nauce religii najważniejszą i najtrudniejszą i wymaga dojrzałej rozwagi, jak nauczyciel

postępować powinien, aby cel, tej nauce w planie zakreślony, osiągnąć. [*Plany naukowe* 1893: 60]

Podobnie jak w *Zarysie organizacyjnym* dla szkolnictwa średniego zwrócono uwagę na to, że nauka języka ojczystego jest jednym z głównych czynników w rozwoju charakteru i umysłu dzieci, co obok stałego celu – opanowania mowy, czytania, pisania i gramatyki – dodatkowo wskazano jako cel nauki języka ojczystego:

4. Kształcenie uczuć religijnych, moralnych, estetycznych i patriotycznych, kształcenie woli, poczucia obowiązku, zamiłowania pracy i poszanowania swego stanu, w ogóle uszlachetnianie umysłu młodzieży. [*Plany naukowe* 1893: 8]

W planach naukowych szkół średnich kolejne zmiany przeprowadzono na podstawie rozporządzeń Ministerstwa Wyznań i Oświaty w 1900 i 1909 roku, które obowiązywały odpowiednio od następnego roku szkolnego także w Galicji, lecz nie zawierały już zmian w planie nauczania języka polskiego (wykładowego) [por. *Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej* 1900: 13; *Plan nauki* 1909: 3, 6]. Natomiast od roku 1909 historia powszechna stała się odrębnym przedmiotem (oddzielono ją od nauki geografii), do którego wcielono dotychczas nadobowiązkową naukę historii ojczystej [*Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej* 1910: 83].

Mimo wszystkich przedstawionych tu instrukcji i planów dotyczących nauki języka polskiego trzeba przypomnieć, że ze względu na niedostateczne wykształcenie nauczycieli, brak odpowiednich podręczników i nieprzystanne warunki (np. przepełnione klasy) rzeczywistość, szczególnie na początku okresu autonomicznego, czasami odbiegała od teorii. Niemniej jednak nawet mała nadal liczba godzin nauki języka polskiego miała dla uczniów duże znaczenie i dawała im pole do popisu:

Nauka w klasie piątej szła mi jeszcze lepiej niż w poprzedniej. [...] cieszyłem się bardzo, bo w języku polskim wypracowałem sobie ocenę celującą. [...]

W przeciwieństwie do matematyki odznaczałem się w języku polskim: czytałem dużo, uczyłem się wiele wierszy na pamięć – i zacząłem pisać wiersze. Dobre samopoczucie wywołało wenę poetycką. [Cyt. za: Kot 1955: 428–429]

Młodzież szkolna szczególnie zachwycała się literaturą polską – była ona ułożona według wypisów osobno dla każdej klasy. Były to najczęściej zbiory

krótszych tekstów lub wierszy różnych polskich pisarzy, jak np. *Zaścianek – z Pana Tadeusza*, *Wilk i owce* Ignacego Krasickiego czy *Katarynka* Bolesława Prusa [zob. Czubek, Zawiliński 1904]. W wyższych klasach czytano w szkole najważniejsze dzieła w całości, np. *Zemstę* Aleksandra Fredry lub *Treny* Jana Kochanowskiego, a inne były zadawane do przeczytania albo doczytywania w domu (np. *Trylogia* Henryka Sienkiewicza) [por. *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum* 1909: 59]:

W klasie piątej zakres literatury doznał znacznego rozszerzenia. [...] W szkole czytaliśmy *Pana Tadeusza* i *Ojca zadżumionych*, który mnie tak oczarował, że nauczyłem się całego na pamięć. Z *Pana Tadeusza* umiałem na pamięć całą jedną księgę, a z innych parę celniejszych epizodów; to z własnej pilności. [Cyt. za Kot 1955: 423–424]

W okresie autonomii właśnie nauka związana z literaturą narodową przejęła najważniejszą rolę w kształtowaniu świadomości językowej i narodowej, co wspierane było przez ogólny rozwój kultury polskiej na przełomie wieków, jak wspomniano w sprawozdaniu Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich dla roku szkolnego 1908/1909:

Rozwój piśmiennictwa polskiego ostatniej doby, oddziaławszy za pośrednictwem książki, czasopisma i sceny silnie na społeczeństwo, przeniknął do szkoły, budząc zapal i rozmiłowanie w rodzimej kulturze i rodzimem słowie u nauczycieli i uczniów. [...] W ten sposób nauka języka ojczystego staje się, jak być powinno, osią w gimnazjalnym systemie nauczania. [*Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej* 1910: 74]

Trzeba dodać, że mimo pozytywnego wpływu działań Rady Szkolnej Krajowej na rozwój nauk polonistycznych szkolnictwo nie było w dobie autonomicznej uwolnione od wpływu władz austriackich, np. nauka o historii i geografii Polski była nadal ograniczona i jedynie nadobowiązkowa [por. Kot 1955: XLIII; Kulka 2005: 37]. Zaś naukę języka polskiego w szkole ograniczono czasowo i w liczbie godzin nadal ustępowała ona nauce języków klasycznych i niemieckiego³. Dlatego też młodzież zaspokajała swoje zainteresowania związane z językiem i literaturą polską głównie w wolnym czasie:

---

3 Według planu nauki z 1909 roku w gimnazjum wypadało na język polski tygodniowo 25, później 26 godzin, na język niemiecki 35, później 33 godziny [por. *Plan nauki* 1909: 38; Możdżeń 2006: 279].

Łaknęliśmy nauki, gdyż to, co dostawaliśmy w gimnazjum, było nam za mało. Zakładam więc potajemnie kółko literacko-naukowe, którego celem było wzajemne kształcenie się przede wszystkim w polskiej literaturze [...]. [cyt. za: Kot 1955: 374]

Aby przedstawić pełny obraz roli języka polskiego w kształtowaniu się świadomości narodowej młodzieży galicyjskiej, niezbędne jest przedstawienie bliżej działań pozaszkolnych i samokształceniowych, które często na uczniów oddziaływały silniej niż ograniczona nauka szkolna.

3. Nauka polonistyczna pozaszkolna

Życie umysłowe i literackie w Galicji od czasów pierwszych rozbiorów rozwijało się powoli. Wszelkie próby jego pobudzenia były skazane na niepowodzenie z powodu braku zainteresowania lub niekorzystnych warunków środowiskowych. Dodatkowym utrudnieniem dla rozwoju literatury i prasy była agresywnie działająca cenzura. Nie stwarzano inteligencji miejsca oraz warunków do wymiany poglądów, co sprawiało, że znajdowała się ona w pewnej izolacji od postępowych myśli społecznych i politycznych rozwijających się w innych krajach Europy [Kot 1955: XVII–XVIII]. Brakowało życia publicznego, które zostało zastąpione działaniami urzędowymi z powodu bardzo rozwiniętej biurokracji [Zawadzki 1878: 10].

Także młodzież galicyjska przed okresem autonomicznym nie była w stanie dostarczyć nowych impulsów do życia umysłowego i kulturalnego. Była skazana na niewiedzę, nie zyskując w szkole nowoczesnych umiejętności, wiedzy o postępowych kwestiach społecznych i kulturalnych czy o polskiej historii i literaturze. W szkole wypracowania i zainteresowania literackie były ściśle związane z pisarzami niemieckojęzycznymi i niemiecką kulturą, podczas gdy polskich pisarzy i polską literaturę mało kto znał i czytał [Kot 1955: XXV]. W takiej sytuacji ważnym miejscem dla poszerzenia wiedzy i dbałości o język oraz sprawy narodowe mógł być dom rodzinny. Wychowanie domowe niekiedy zastępowało szkołę, lecz tylko w bogatszych rodzinach. Brak dostępu do podręczników i materiałów pedagogicznych w języku ojczystym stawał się dodatkową przeszkodą. Książki polskojęzyczne należały do rzadkości i ten, kto chciał się samodzielnie doksztalać językowo, czytał to, co trafiło w jego ręce przypadkiem, a były to często książki bez większej wartości literackiej [Zawadzki 1878: 11–12].

Jednak chęć młodzieży do czytania i zaznajamiania się z literaturą polską uwidacznia się już w okresie po powstaniu listopadowym. Powstawały liczne tajne kółka i stowarzyszenia, które miały za zadanie doksztalać młodzież

głównie z historii i literatury polskiej oraz uświadamiać ją w kwestiach narodowych [Kot 1955: XXVI]. Organizowano i wspierano różnego rodzaju akcje samokształceniowe, o czym wspomina Sobieski:

Urządzenie szkół, a osobliwie szkół średnich i wyższych w Galicji wówczas było takie, że wcale nie uprawiano języka polskiego; ani jednej szkolnej książki polskiej nie było. Mimo to młodzież sama między sobą ćwiczyła się dobrowolnie w literaturze ojczystej, a ćwiczenia te miały pewną organizację. [...] był pewien ład, porządek i kolej między nami ustanowiona na lekturę klasycznych utworów polskich, ale prócz tego urządziliśmy między sobą nawet ćwiczenia piśmienne, wypracowania na pewien temat. [Cyt. za: Kot 1955: 99]

Zaangażowanie i aktywność w akcjach samokształceniowych trwały też w 2. połowie XIX wieku, szczególnie w środowisku młodzieży gimnazjalnej i akademickiej, i stanowiły jeden z głównych elementów jej zainteresowań [Kot 1955: XXVI]. Literatura polska była czymś bardzo cennym dla młodzieży, a przez surową cenzurę i zakazy jej dotyczące traktowano ją często jako zakazany, a więc atrakcyjny owoc:

Dość, gdy wspomnę, że ten kto dostał do rąk powieść Czajkowskiego *Wernyhora*, chował ją na klucz w swoim kuferku, a w dzień świąteczny szedł ukradkiem na strych lub na poddasze nad stajnią, zasuwiał się w siano lub słomę i czytał ukradkiem przepowiednie lirika ukraińskiego, bojąc się, by go nie odkryto przy tak karygodnej literaturze. Czy mam mówić o tym, jak w ostatnim pokoju ks. Korczyńskiego przerywałem sobie czasem poprawianie błędów ortograficznych w wypracowaniach klas niższych i zakradałem się do szafki koło jego łóżka, gdzie były schowane oprawne w brązowy papier pierwotne edycje paryskie utworów Słowackiego? Czy mam wspomnąć, jak w VIII klasie wyszedłem z trzema kolegami w maju w łoży nad Bystrzycą i czytałem im pożyczonego u kogoś *Irydion*a i *Nieboską Komedję*? [Cyt. za: Kot 1955: 251–252]

Sytuacja w Galicji zmieniła się istotnie, kiedy dbałość o oświatę przejęła Rada Szkolna Krajowa. W okresie autonomii liczba czytelni oraz bibliotek uczniowskich i nauczycielskich w szkołach powoli wzrastała, a do końca okresu zaboru istniały one już prawie w każdej szkole, jak czytamy w sprawozdaniu Rady Szkolnej Krajowej z roku szkolnego 1908/1909:

Czytelnie istniały w roku sprawozdawczym z bardzo nielicznymi wyjątkami we wszystkich szkołach średnich kraju [...].

Czytelnie rozporządzone własną biblioteką, na którą składały się czasopi-
sma (z wyjątkiem politycznych, które są wykluczone) i dzieła treści naukowej,
poetycznej i powieściowej. [*Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej* 1910: 105]

Zbiory tych bibliotek jeszcze na początku XX wieku, przede wszystkim
w mniejszych miejscowościach, były bardzo ograniczone. Mimo wsparcia
przez różne towarzystwa nabywanie nowych książek lub czasopism mocno
hamowała słaba sytuacja finansowa większości szkół galicyjskich. Poza tym
biblioteki uczniowskie, które na ogół gorzej były wyposażone niż nauczyciel-
skie, nie zaspokajały zainteresowań uczniów ze względu na brak książek lub
ich treść [Kulka 2005: 211–213].

Czytanie prywatne było pożądane przez władze szkolne, ponieważ dawało
uczniom możliwość doksztalcenia się w konkretnych zagadnieniach, które
omawiano w szkole w niedostatecznym zakresie. Dlatego dobór książek do
bibliotek uczniowskich kontrolowali nauczyciele, aby można było tymi dodat-
kowymi zainteresowaniami w jakimś stopniu kierować:

Stąd żywa dążność do uzupełnienia zakresu wiedzy, dostarczonego przez
opartą na planach naukę szkolną, w wydatnej pracy domowej, dążność, którą
znaczna część nauczycieli wyzyskuje rozsądnie, sprowadzając ją na właściwe
tory przez kontrolę pracy domowej i wytyczanie jej pożądanych kierunków.
Sposobności do tego współdziałania z uczniami w zakresie ich pracy poza-
szkolnej dostarczają czytelnie uczniów i kółka literackie, istniejące już obecnie
we wszystkich zakładach pod opieką i nadzorem nauczycieli. [*Sprawozdanie
c.k. Rady Szkolnej* 1910: 75; por. Kulka 2005: 214–216]

Jak czytamy w sprawozdaniu Rady Szkolnej Krajowej, uczniowie mogli reali-
zować swoje zainteresowania także w kołach naukowych, które, jak czytelnie
i na tych samych zasadach, rozwijały się w okresie autonomii. Na podstawie
uwag zamieszczonych w sprawozdaniu wydanym w 1906 roku, w którym Rada
nawołuje nauczycieli do zwiększonej agitacji w aktywizowaniu młodzieży
w zajęciach pozaszkolnych, można jednak stwierdzić, że koła kierowane przez
nauczycieli powstawały dopiero na początku XX wieku i na ogół nie odgry-
wały ważniejszej roli w edukacji [*Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej* 1906:
39–40]. W 1909 roku Rada Szkolna Krajowa już pozytywnie oceniła rozwój
kół naukowych, powstających coraz liczniej i z udziałem coraz większej liczby
uczniów – szczególnie w kołach z zakresu historii i literatury, ale też nauk
przyrodniczych:

Kółka zorganizowane były w ten sam sposób, jak czytelnie, zatem z wydziałem, w którego ręku spoczywał zarząd, i z nauczycielem, jako opiekunem lub kuratorem. Na posiedzeniach odbywały się odczyty, pogadanki, dyskusje. [...]

Najwyższym był naturalnie ruch i największa ilość uczestników w kółkach, których zadaniem była praca w zakresie literatury i historii ojczyzny. W niektórych zakładach istniało kilka kółek literackich, zorganizowanych według klas i stopnia rozwoju umysłowego uczestników. Coraz żywszego zajęcia się naukami przyrodniczymi dowodzi wzrost liczby kółek przyrodniczych [...]. [*Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej* 1910: 105]

Jeszcze zanim szkoła galicyjska zaczęła nabierać bardziej narodowego charakteru i wspierać uczniów w ich zainteresowaniach, młodzież uniwersytecka i gimnazjalna sama organizowała koła samokształceniowe. Odrodzenie idei tych tajnych kół z lat wielkiej agitacji konspiracyjnej w okresie przed Wiosną Ludów zaczęło się już w latach 80. i było odpowiedzią młodzieży na niedostateczne wychowanie szkolne w sprawach społecznych i narodowych oraz wiązało się z nowym pobudzeniem nastrojów patriotycznych. Ruch samokształceniowy wzmacniał się przede wszystkim od lat 90., co było związane m.in. ze sprowadzeniem prochów Adama Mickiewicza na Wawel w 1890 roku oraz z ukazywaniem się od 1899 roku czasopism narodowo-demokratycznych „Teka” i „Promień”, skierowanych do młodzieży szkół średnich i wyższych [Kulka 2005: 157–158].

Obszerne listy lektur⁴ zalecanych do przerabiania w kołach samokształceniowych, jak i zainteresowanie czytaniem w życiu prywatnym młodzieży pokazują, że literatura polska była jednym z głównych czynników w kształtowaniu osobistych poglądów:

Koledzy ci pochodzili z różnych klas, toteż miałem od razu okazję orientowania się, na jakich książkach się kształca, jaką uprawiają lekturę. A lektura prywatna odgrywała tu znaczną rolę: każdy zdobywał i czytał jakąś książkę, bądź z biblioteki szkolnej, bądź od znajomych wypożyczoną. Toteż tutaj pierwszy raz usłyszałem nazwisko Mickiewicza i Sienkiewicza, które zresztą z początku wymawiałem z niemiecka „Schönkiewicz”. [Cyt. za: Kot 1955: 422]

Literatura wzbudzała wśród większości młodzieży fascynację i miała przez to istotny wpływ na rozwój uczuć patriotycznych. Poza tym była cennym źródłem

---

4 Dokładniejszy opis zainteresowań literackich w kołach samokształceniowych podaje Bronisława Kulka [zob. 2005: 159–162].

informacji, z którego młodzież uzupełniała wiedzę w sprawach językowych, światopoglądowych czy historycznych, jak pokazują wspomnienia Jakóbca:

Nie było to jednak samo czytanie dla interesującej fabuły, nie; książka stanowiła także źródło pouczeń. Toteż wypisywałem osobne sentencje i refleksje, zawierające jakieś ogólne prawdy. [Cyt. za: Kot 1955: 424]

[...] W powieściach obyczajowych interesowały mnie zwroty towarzyskie, grzecznościowe, używane w konwersacji. Tak tedy dla chłopca wiejskiego, pozbawionego życia towarzystwa wyższego, książka stanowiła niezły surogat ówczesnego salonu. [...]

Z szczególną żarliwością rzuciłem się na poezję dramatyczną. Wszak mówiono, że literatura polska nie ma dramatu. A może ja mógłbym taki dramat stworzyć? [...] Wyobrażałem sobie, że powinno to być coś patriotycznego albo ludowego. [...]

Atoli lektura powieści, poezji i dramatów, chociaż ważna, bo dawała obraz życia w przeszłości i w teraźniejszości i przyczyniła się do wytwarzania własnego poglądu na świat i życie, nie dawała mi pełnego zadowolenia i budziła tęsknotę za lekturą naukową. [Cyt. za: Kot 1955: 436–437]

Mimo zmian w planie naukowym na korzyść poznawania polskiej literatury i wyżej opisanego zainteresowania wśród młodzieży, wpływ literatury polskiej był dość istotnie ograniczony. W okresie autonomii biblioteki szkolne rozwijały się powoli, szczególnie w pierwszych dekadach zbiory biblioteczne nie były duże, co wiązało się ze słabą sytuacją finansową wielu szkół. Dotyczyło to również dużej części młodzieży, która nie mogła pozwolić sobie na dodatkowe wydatki na książki.

Wpływ literatury polskiej na kształtowanie poglądów politycznych i światopoglądowych był ważny nie tylko dla młodzieży szkół średnich i akademickiej. Także na obszarach wiejskich powoli zwiększający się napływ gazet i książek przyczynił się do rozwoju umysłowego i kulturalnego chłopów. Dla wykształconej młodzieży literatura i praca samokształceniowa były znaczącymi czynnikami wpływającymi na ukształtowanie poglądów narodowych, które dopełniały wiedzę językową pielęgnowaną coraz silniej w szkole galicyjskiej.

4. Skutki przemian w dobie autonomicznej

Skutki planów i dążeń unarodowienia szkolnictwa galicyjskiego w dobie autonomicznej wyraźnie wzmocniły pozycję języka polskiego i rozwój przedmiotów polonistycznych w wychowaniu szkolnym, pozytywnie wpływając na rozwój świadomości polskiej, szczególnie w porównaniu z wcześniejszą

sytuacją w Galicji oraz z represyjnymi działaniami w pozostałych zaborach w tym czasie.

Trzeba jednak podkreślić, że stosunek między dążeniami unarodowienia szkolnictwa a nastawieniem do władz austriackich w Galicji był w dobie autonomicznej niejednoznaczny. Oprócz Rady Szkolnej Krajowej z możliwości i swobody w propagowaniu polskiej kultury, języka i literatury w galicyjskim społeczeństwie korzystały przede wszystkim wykształcone warstwy społeczne i środowisko uniwersyteckie. Oddawały się one działaniom rozwijającym myśl narodową i dążyły do unarodowienia oświaty poprzez reformy, które jednak przebiegały stopniowo, a nasiliły się dopiero na początku XX wieku. Poza tym skutki były odczuwalne o wiele silniej w większych miastach niż na wsi. Mimo wyraźnie wzrastającej liczby uczniów w szkołach średnich od końca lat 90. dla większości młodzieży w Galicji wychowanie szkolne kończyło się już w szkole ludowej. Edukacja szkolna w życiu szczególnie ludu wiejskiego i małomiasteczkowego nadal nie odgrywała istotnej roli, a dla większości Galicjan ponadpodstawowa znajomość języka polskiego nie była potrzebna, co pokazują wysokie wskaźniki analfabetyzmu jeszcze pod koniec XIX wieku. W Galicji w 1890 roku najmniej analfabetów było we Lwowie (37,2%) i Krakowie (29,3%), w większości miast galicyjskich ich liczba wynosiła jednak 60%–90% (Mielec: 65,3%, Brzeżany: 86,9%, Buczacz: 80,44%, Kołomyja: 88,3%) [Danielak 1894: 8–9]. Nauka polonistyczna, jak i sama literatura polska, mimo fascynacji, którą potrafiła budzić wśród młodzieży szkolnej, wpływały na rozwój świadomości językowej i narodowej jedynie bardzo ograniczonej części Galicjan. I tak jeszcze pod koniec lat 80. świadomość narodowa była w licznych częściach Galicji słabo rozwinięta, lecz w porównaniu z sytuacją w pierwszych dekadach pod zaborami uczniowie mieli już więcej wiedzy o dziejach historycznych, o czym wspomina Jan Madejczyk:

Z jego [nauczyciela – P.Z.] przemówień i wykładów dopiero dowiedziałem się, że ja jestem Polakiem; przedstawiał on tak przystępnie dzieje Polski, że my malcy boleliśmy z powodu jej upadku. W domu dotychczas nikt mi o tym nie mówił, wszak któż mi mógł mówić, kiedy rodzice sami nic o tym nie wiedzieli. A parę lat temu, w r. 1887, cała moja wioska w nocy uciekła w lasy, bo się bała polskich powstańców. [...]

[...] Toteż w swoim otoczeniu rodzinnym czy wiejskim, w otoczeniu ciemnych ludzi wsi, czułem w sobie jakąś wyższość, że to, co ja wiem, tego oni nie wiedzą; nawet ojca [...], przecież patrzyłem na niego z politowaniem, że on nie wie nic o Polsce, nie umie nic czytać, a więc jest jakby ułomnym, jakby niecałym człowiekiem. A gdy rozpoczął z nami kierownik lekcje niemieckiego *der*,

die, das – zrozumiałem, że my podlegając Austrii, a więc Niemcom, z nakazu musimy się uczyć języka niemieckiego, gdyż inaczej do wyższej szkoły nie przyjmą. [Cyt. za: Kot 1955: 452–453]

Mimo wszelkich starań Rady Szkolnej Krajowej oraz towarzystw narodowych, ogólnie rzecz ujmując, nauka szkolna oraz ponadpodstawowa znajomość języka, literatury i dziejów Polski przez długi czas nie były powszechnym zjawiskiem w Galicji. Ogólna tożsamość narodowa rozwijana przez szkołę zdaje się budzić bardzo wolno dopiero na początku XX wieku, lecz reformy Rady Szkolnej Krajowej nie zdołały do końca przewyciężyć serwilistycznego charakteru wychowania szkolnego, do którego dochodziła konserwatywna postawa Kościoła wobec wychowania szkolnego. I tak mimo starań i dbałości o podnoszenie poziomu i statusu nauk polonistycznych wpływ szkoły i działań pozaszkolnych na ogólny rozwój polskiej świadomości narodowej wśród młodzieży galicyjskiej był w okresie autonomicznym jeszcze ograniczony do określonych warstw społecznych.

Bibliografia

- Baranowski Mieczysław (1897), *Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji od 1772 do 1895 roku*, Kraków, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/docmetadata?id=27393&from=publication> [dostęp: 20 lipca 2016].
- Chwalba Andrzej (2000), *Historia Polski 1795–1918*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Czubek Jan, Zawiliński Roman (1904), *Wypisy polskie dla klasy trzeciej szkół gimnazjalnych i realnych*, Kraków, <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/docmetadata?id=5117&from=pubstats> [dostęp: 6 sierpnia 2016].
- Danielak Michał (1894), 3.765.702 *analfabetów: Śląsk, Galicya, W. Ks. Krakowskie*, nakł. Towarzystwa „Szkoły Ludowej”, Kraków, <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=5787&from=publication> [dostęp: 29 czerwca 2016].
- Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (1849), Wiedeń, <https://archive.org/details/entwurfderorgan00untegoog> [dostęp: 23 lipca 2016].
- Ficker Adolf (1873), *Geschichte, Organisation und Statistik des österreichischen Unterrichtswesens*, w: *Bericht über österreichisches Unterrichtswesen. Aus Anlaß der Weltausstellung 1873 herausgegeben von der Commission für die Collectiv-Ausstellung des österreichischen Unterrichts-Ministeriums*, cz. 1, Wiedeń, <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11163551.html> [dostęp: 5 sierpnia 2016].

- Fischel Alfred (1910), *Das österreichische Sprachenrecht*, Friedrich Irrgang, Brno, <https://archive.org/details/dassterreichis00fisc> [dostęp: 15 lipca 2016].
- Klemensiewicz Zenon (1980), *Historia języka polskiego*, PWN, Warszawa.
- Kot Antoni (1955), *Galiczyjskie wspomnienia szkolne*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Kulka Bronisława (1987), *Programy nauczania języka polskiego w szkole średniej w latach 1815–1872*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kulka Bronisława (2005), *Edukacja polonistyczna w szkole średniej w latach 1870–1918. Wybrane uwarunkowania*, cz. 1, Akademia im. Adama Długosza, Częstochowa.
- Marschall von Bieberstein Christoph (1993), *Freiheit in der Unfreiheit. Die nationale Autonomie der Polen in Galizien nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Możdżeń Stefan Ignacy (2006), *Historia wychowania 1795–1918*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz.
- Pierożyński Konstanty (1904), *Ustawy i rozporządzenia w zakresie szkół ludowych*, Lwów, <http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/dlibra/doccontent?id=289&from=FBC> [dostęp: 16 lipca 2016].
- Plan nauki dla gimnazjów galicyjskich. Rozporządzenie c.k. Rady Szkolnej Krajowej z dnia 2. sierpnia 1909 L.44.242* (1909), Lwów, <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=4775&from=FBC> [dostęp: 15 lipca 2016].
- Plan nauki dla szkół czteroklasowych* (1875), w: *Plany nauki dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych*, Rada Szkolna Krajowa, Lwów 1875, <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=4793&from=FBC> [dostęp: 24 lipca 2016].
- Plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych pięcio- i sześćo-klasowych męskich, żeńskich i mieszanych wraz instrukcją* (1893), Lwów, <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/doccontent?id=10882&from=FBC> [dostęp: 23 lipca 2016].
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w latach szkolnych 1908/1909* (1910), Lwów, <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=5513&from=publication> [dostęp: 25 lipca 2016].
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1905/1906* (1906), Lwów, <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=5491&from=publication> [dostęp: 28 czerwca 2016].
- Sprawozdanie c.k. Rady Szkolnej Krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1899/1900* (1900), Lwów, http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/docmetadata?id=5481&from=&dirids=1&ver_id=&lp=6&QI=0D7D8A8C57BFA13ABED-D4CDCD26940EC-21 [dostęp: 24 lipca 2016].
- Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum VII we Lwowie za rok szkolny 1909* (1909), Lwów, <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=5851&from=FBC> [dostęp: 26 lipca 2016].

Wereszycki Henryk (1986), *Historia Austrii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Zawadzki Władysław (1878), *Literatura w Galicji (1772–1848). Ustęp z pamiętników Władysława Zawadzkiego*, Lwów, <https://archive.org/details/literaturawgalic00zawauoft> [dostęp: 2 lipca 2016].

Peter Zimmermann

The influence of polish language on the development of national consciousness of the Galician youth during the epoch of Galician autonomy

After the Austro-Hungarian compromise in 1867 the Galician parliament and provincial administration gained extensive privileges and prerogatives, especially in education. Galicia was the first crownland that had a school council, which was sanctioned already in 1867. After almost a century the ongoing process of Germanization ended as in the following years the majority of German speaking public officials were replaced by Poles and the Polish language became the main administrative language and the main language of instruction in school.

The article describes changes in the school system and shows the role of the Polish language in primary and secondary education during this so-called epoch of Galician autonomy. A comparison of historical documents and memories from schooldays from former Galician school children allows a realistic insight on the role which the Polish language played in the lives of young Galicians. The analysis shows that the Polonisation of the Galician school system effected the development of Polish national consciousness within young Galicians very slowly and not until the beginning of the 20th century.

KEYWORDS: Habsburg Monarchy; Austrian Empire; Galician education system; Galician school system; School Law; Polish language; German language; Galician autonomy; Polish national consciousness; Polish nationality; education in Galicia; Polish language in school; Polish language in Galicia; Galician School Council.

mgr Peter Zimmermann – doktorant w Zakładzie Historii Języka Polskiego oraz starszy wykładowca w Pracowni Praktycznego Nauczania Języka Niemieckiego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; zainteresowania naukowe: zagadnienia historycznojęzykowe dotyczące kształtowania się świadomości narodowej, historia języka polskiego, kontakty językowe między językami polskim i niemieckim.

